

ZNAČAJ SOCIJALNE PODRŠKE U OSTVARIVANJU ŽIVOTNIH OČEKIVANJA MLADIH POV RATNIKA

SLAVICA BLAŽEKA*, JOSIP JANKOVIĆ*, GORDANA BERČ*

Primljeno: ožujak 2003.
Prihvaćeno: svibanj 2003.

Izvorni znanstveni rad
UDK: 316.4

U radu se analizira značaj socijalne podrške u ostvarivanju životnih ciljeva mladih povratnika iz ratom direktno zahvaćenih krajeva. Istraživanje socijalne podrške usmjereno je na utvrđivanje njene kvalitete kroz percepciju maturanata iz područja od posebne državne skrbi Sisačko-moslavačke županije. Uzorak čini 268 učenika svih završnih razreda svih srednjih škola navedene regije (Glina, Hrvatska Kostajnica, Topusko i Petrinja), od čega je 183 maturanata četverogodišnjih usmjerenja (68,3%) i 85 maturanata trogodišnjih usmjerenja (31,7%). U istraživanju je analiziran doživljaj ispitanika o kvaliteti socijalne podrške uže i šire obitelji, prijatelja i šire zajednice, odnosno stav ispitanika o mogućnosti oslanjanja na različite formalne i neformalne izvore podrške u realizaciji osobnih ciljeva u budućnosti.

Rezultati istraživanja pokazuju da mladi ljudi iz povratničkih krajeva na završetku srednje škole iskazuju najveće povjerenje u podršku uže obitelji te da se u realizaciji osobnih ciljeva u budućnosti u najvećoj mjeri oslanjaju na vlastite snage, dok o podršci državnih institucija izražavaju izuzetno negativan stav. Dobiveni rezultati upućuju na zaključak o postojanju snažnih izvora podrške mladim povratnicima unutar neformalnih izvora (obitelj, prijatelji, rođaci), dok istovremeno postoji izuzetno nepovjerenje mladih povratnika prema formalnim, institucijskim izvorima podrške.

Ključne riječi: Mladi povratnici, socijalna podrška, realizacija osobnih ciljeva u budućnosti, povjerenje prema formalnim i neformalnim izvorima podrške.

Uvod

Rezultati brojnih istraživanja u nas i u svijetu pokazuju da proživljena ratna iskustva ostavljaju složene, često dugogodišnje negativne posljedice na pojedincima i grupama koji su takvim iskustvima bili izloženi (Brajša-Žganec, 1997; Janković, 1993; Krell, 1985; Terr, 1991; Kuterovac i dr. 1994). U tom vidu današnja generacija mladih ljudi u povratničkim krajevima Hrvatske predstavlja posebno ranjivu skupinu koja je u svom rastu i sazrijevanju bila opterećena brojnim rizičnim čimbenicima proizašlim iz ratne i poslijeratne zbilje. Za ovu skupinu mladih povratnika svojstveno je da je to generacija koja je svoje djetinjstvo proživjela direktno ili indirektno izložena ratnim stresnim događajima te koja u razdoblje zrelosti kreće opterećena iskustvom progona ili izbjeglištva te brojnim trenutno prisutnim problemima u povratničkim sredinama. Razrušena privreda, oštećena infrastruktura, slaba opremljenost javnih objekata, sporost

obnove razrušenih objekata, procesima privatizacije oslabljena ekonomija, slabe mogućnosti otvaranja novih radnih mjesta, nizak životni standard, porast kriminala i opće nesigurnosti; sve su to elementi koji ne ostavljaju velike šanse mladim povratnicima za osiguranje egzistencije i realizaciju njihovih životnih planova (Janković i sur., 2000). U tom okruženju prisutna atmosfera besperspektivnosti, osjećaja gubitka kontrole nad vlastitim životom, opće malodušnosti i tjeskobe (Rabotek-Šarić, 1999) predstavlja dodatan čimbenik rizika za uspješno suočavanje mladih ljudi sa svim životnim izazovima.

S obzirom na težinu životnih okolnosti i brojnost rizičnih čimbenika koji proizlaze iz negativnog utjecaja okoline na psiho-socijalno funkcioniranje mladih povratnika, ova skupina mladih ljudi predstavlja skupinu s pojačanim rizikom za razvoj različitih poremećaja u ponašanju i funkcioniranju. Njihovo uspješno suočavanje s negativnim čimbenicima te postizanje pozitivnih rezultata usprkos visokorizičnom sta-

*Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

tusu ovisit će o snazi postojećih zaštitnih čimbenika. Koncept zaštitnih čimbenika prema Fraseru (1997) pretpostavlja postojanje unutarnjih i vanjskih snaga koje pomažu osobi da bolje podnosi rizike. Među zaštitnim čimbenicima moguće je identificirati činitelje koji proizlaze iz individualne razine, razine neposrednog i šireg socijalnog okruženja (Fraser, 1997). Većina autora koja se u svojim radovima bavi konceptom rizičnih i zaštitnih čimbenika navodi da je jedan od ključnih zaštitnih čimbenika koji doprinosi jačanju otpornosti kvalitetna socijalna podrška (Vain-sisenael, 1995; Morriset, prema Fraser, 1997; Loesel, 1992, prema Ajduković, 2000). U skladu s tim za prevenciju nastanka različitih poremećaja u ponašanju i funkcioniranju mladih povratnika, nužno je osigurati učinkovit i njima blizak sustav podrške. Pri tome je važno voditi računa u kojim aspektima postojeća socijalna mreža predstavlja izvore snaga, a u kojima izvore poteškoća za uspješno suočavanje mladih povratnika sa trenutnim i budućim životnim izazovima. Važnost kvalitetne i podržavajuće socijalne mreže posebno je naglašena u prelaznim, stresnim životnim razdobljima. Takvo specifično životno razdoblje je svakako i period završetka srednjoškolskog obrazovanja. Završetak srednjoškolskog obrazovanja zahtjeva od svakog mladog čovjeka aktiviranje određenih mehanizama prilagodbe za suočavanje s neizvjesnošću novonastale situacije. Dio adolescentske populacije kreće prema zaposlenju, osamostaljenju i osnivanju vlastite obitelji, a dio se odlučuje na daljnje školovanje. Težina pritiska kojeg izaziva promjena životnih okolnosti nužno djeluje stresno na svakog pojedinca. Dodatna razina stresnosti situacije proizlazi i iz činjenice da završetak srednjoškolskog obrazovanja u mnogim suvremenim kulturama, kao i u primitivnim zajednicama, predstavlja normativni događaj koji je nerijetko praćen ritualizacijom kojom se naglašava individualno i društveno značenje prijelaza iz jednog razvojnog perioda u drugi (Lacković-Grgin i Sorić, 1995). Kao takav on ima izniman značaj u životu pojedinca jer nosi u sebi određeno društveno priznanje za postignute rezultate i zrelost, ali istovremeno stavlja individuu u novi

društveni položaj i zahtjeva prilagodbu na nove socijalne uloge, odgovornosti i razvojne zadatke. Stoga iako očekivan, pa često i priželjkivan, ovaj životni događaj zahtjeva određeni napor da bi se uspješno razriješio. U tom kontekstu podrška okoline ima poseban značaj.

Smjer u kojem će se realizirati društvena uloga svakog mladog čovjeka, da li će on postati "najvredniji potencijal razvitka svoje zajednice ili njezin najveći problem" (Rabotek-Šarić, 1999:3), uvelike ovisi o sposobnosti svake zajednice da kroz formalne i neformalne izvore pruži podršku mladom čovjeku i ojača njegove potencijale za uspješno suočavanje sa svim životnim izazovima. U Hrvatskoj se u posljednje vrijeme prepoznaje potreba za takvim pristupom mladima u kojem će se stvarati prostor za prepoznavanje i realizaciju njihovih pozitivnih potencijala. Ovakav razvojni pristup temelji se na saznanjima da je jedna od glavnih pretpostavki za uspješan razvoj djece i mladih upravo kvalitetna i podržavajuća socijalna mreža (Ajduković, 2000), a da istovremeno ne-kvalitetna socijalna mreža, narušeni odnosi i nezdrava klima unutar nje mogu djelovati kao ozbiljan čimbenik rizika u odrastanju djece i mladih (Janković, 1993). Pri tome se socijalna mreža odnosi na strukturu postojećih socijalnih odnosa te na kvantitetu i tip odnosa, dok socijalnu podršku čini kompleksni transakcijski proces koji uključuje aktivno međudjelovanje između neke centralne osobe i njezine socijalne mreže (Vaux, 1988, prema Brajša-Žganec, 1997).

Teorijsko shvaćanje da socijalna podrška unapređuje zadovoljstvo i zdravlje ljudi te da je pozitivno povezana i s drugim indikatorima pozitivne prilagodbe, potvrđeno je u nizu istraživanja (Cohen, 1988, prema Lacković-Grgin, 2000). Pri tome brojni istraživački nalazi upućuju da je za uspješnu psiho-socijalnu prilagodbu pojedinca važnija subjektivna dimenzija percipirane socijalne podrške od objektivne količine primljene podrške (Wethingtona i Kesslera, 1986, prema Stylianos i Vachon, 1993, Henderson i dr., 1981, prema Solomon i dr., 1988). Percipirana socijalna podrška odnosi se na funkcije socijalnih odnosa, na percepciju da će socijalni odnosi, ako je to potrebno, osigurati izvore emocionalne i instru-

mentalne podrške, a suportivno ponašanje koje prati socijalnu podršku odnosi se na mobilizaciju i primanje ponašanja namijenjenog pomoći osobi kod stresnog događaja (Cohen, 1992, prema Brajša-Žganec, 1997). O važnosti subjektivnog kod primatelja za postizanje pozitivnih učinaka pružene potpore govori i Ries (prema Specht, 1986:238) koji samu socijalnu potporu definira kao "osjećaj klijenta da je okružen ljudima koji brinu o njemu; među kojima uživa ugled i s kojima je blisko povezan".

U periodu adolescencije posebni značaj za uspješno suočavanje mladih sa životnim izazovima imaju interpersonalni odnosi u krugu obitelji, škole i vršnjaka. Tako rezultati nekih istraživanja (Zvizdić, 1999) pokazuju da je percipirana lošija socijalna podrška prijatelja, nastavnika i obitelji značajno povezana s povećanjem razine depresivnih reakcija kod adolescenata. Jednako tako na osnovu svog istraživanja Werner i Smith (prema Brooks, 1996) dolaze do zaključka da je tijekom adolescencije brižni nastavnik protektivni čimbenik za dječake i djevojčice koji su bili suočeni s kritičnim životnim događajima, a Brown i Mann (1990) zaključuju da u adolescenciji obitelj još uvijek ima centralnu ulogu u razvoju otpornosti (prema Fraser, 1997).

Na kraju treba reći da različiti oblici socijalne podrške ne moraju nužno imati pozitivne učinke. Tako Janković (1996) navodi da prijateljstvo može odigrati naglašeno pozitivnu ulogu u razvoju mlade osobe, no može djelovati i vrlo nepovoljno na razvitak, funkcioniranje i zdravlje pojedinca. Isto tako ako je sama socijalna okolina traumatizirana, to može ostaviti vrlo negativan utjecaj na psihičko zdravlje djece zbog njihove stalne izloženosti negativnim emocijama "značajnih drugih". Ipak, u suočavanju sa svakodnevnim stresnim situacijama socijalna potpora najčešće ima pozitivne učinke jer omogućuje povećanje osobnih resursa, podizanje stupnja somatskog i psihičkog zdravlja pojedinca, što osigurava intenzivnije i kvalitetnije interakcije i, u skladu s tim, cjelovitiju i djelotvorniju potporu. Djelotvornija potpora rezultirat će i većim stupnjem zadovoljstva pojedinca socijalnom okolinom, što dovodi do još kvalitetnijih interakcija i

sve višeg stupnja kvalitete života (Janković, 1996:47).

Uvažavajući činjenicu da je za uspješni razvoj svakog mladog čovjeka, a posebice mladih povratnika koji su u svom sazrijevanju bili opterećeni brojnim rizičnim čimbenicima, neophodna prisutnost podržavajuće socijalne sredine u kojoj postoje prilike za rast i postignuće, u ovom istraživačkom radu posebna pažnja posvećena je ispitivanju kvalitete socijalne podrške kakvu doživljavaju mladi povratnici u svom neposrednom i širem socijalnom okruženju. U skladu s razvojnim pristupom povratničkim sredinama koji ide za procjenom snaga i resursa u svakoj lokalnoj zajednici, željelo se provjeriti u kojoj mjeri mladi ljudi u povratničkom kraju Sisačko-moslavačke županije smatraju da imaju mogućnosti realizirati svoje životne planove te u kojoj mjeri doživljavaju da se u realizaciji životnih ciljeva mogu osloniti na podršku svoje socijalne okoline. Pri tome je posebna pažnja posvećena upravo skupini mladih povratnika koji se nalaze na završetku svog srednjoškolskog obrazovanja jer će upravo oni u skoroj budućnosti nositi najveći teret revitalizacije ratom i tranzicijskim problemima narušene kvalitete života u svojim lokalnim zajednicama.

Cilj ovog istraživanja je bio utvrditi kakvu perspektivu za sebe u budućnosti vide mladi povratnici iz ratom pogođenih krajeva Sisačko-moslavačke županije te u kojoj mjeri smatraju da se u suočavanju s trenutnim i budućim životnim izazovima mogu osloniti na različite neformalne i formalne izvore podrške. U skladu s tim praktični istraživački interes ovog rada bio je utvrditi u kojim segmentima socijalna mreža mladih povratnika ima ulogu zaštitnog čimbenika, a u kojim se pojavljuje kao čimbenik rizika za uspješno suočavanje mladih povratnika sa trenutnim i budućim životnim izazovima.

U skladu s postavljenim ciljevima definirani su sljedeći zadaci istraživanja:

1. utvrditi stav maturanata povratnika o tome kakva je vjerojatnost da će u budućnosti uspjeti ostvariti svoje životne ciljeve,
2. utvrditi u kojoj mjeri maturanti povratnici očekuju da će se u realizaciji osobnih ciljeva

u budućnosti moći osloniti na podršku uže obitelji, šire obitelji, prijatelja, državnih institucija, a u kojoj mjeri se oslanjaju na vlastite snage,

3. utvrditi postoji li statistički značajna razlika između stavova maturanata trogodišnjih i četverogodišnjih smjerova u navedenim kriterijima te u njihovom doživljaju kvalitete trenutne socijalne podrške obitelji, prijatelja i nastavnika.

Metoda

Istraživanje je provedeno tijekom travnja 2001. godine, na kompletnoj populaciji maturanata iz područja od posebne državne skrbi Sisačko-Moslavačke županije. Istraživanjem su obuhvaćeni svi završni razredi u četiri srednje škole s navedenog područja ("SŠ Glina", "SŠ Petrinja", "SŠ Topusko" i "SŠ Ivana Trnskoga" - Hrvatska Kostajnica). U istraživanju je sudjelovalo ukupno 268 učenika, od čega 183 maturanata (68,3%) četverogodišnjih usmjerenja (gimnazijalci, ekonomisti, poljoprivredni i prehrambeni tehničari te šumarski tehničari) i 85 maturanata (31,7%) trogodišnjih usmjerenja (prodavači, krojači, mesari, ugostitelji i strojarska struka). Što se tiče spolne zastupljenosti u istraživanju je sudjelovalo ukupno 117 ispitanika (43,7%) i 151 ispitanica (56,3%). Ispitanici su bili mladi ljudi koji su u proteklom desetljeću bili direktno izloženi ratnim stresnim iskustvima te koji su svoje srednjoškolsko obrazovanje završavali u specifičnim uvjetima povratničkog kraja u kojem su bile izražene posljedice ratnih zbivanja.

Za potrebe istraživanja konstruiran je poseban anketni upitnik sastavljen od:

a) *Upitnika stava maturanata o mogućnosti uspješnog ostvarenja životnih ciljeva*

Ispitanici su se trebali opredijeliti između pet ponuđenih odgovora na osnovu kojih su podijeljeni u kategorije "izraziti pesimisti", "umjereni pesimisti", "umjereni optimisti", "izraziti optimisti", "neodlučni".

b) *Upitnika povjerenja ispitanika u podršku socijalne okoline*

Upitnik se sastoji od pet čestica koje izražavaju stav ispitanika u kojoj mjeri će se u realizaciji svojih ciljeva u budućnosti moći osloniti na pomoć *uže obitelji, šire obitelji, prijatelja, države i samog sebe*. Ispitanici za svaku ponuđenu kategoriju procjenjuju stupanj povjerenja na skali od pet stupnjeva pri čemu prvi stupanj označava minimalno, a peti maksimalno povjerenje.

c) *Skale percipirane socijalne podrške*

Korištena je modificirana skala percipirane socijalne podrške koju su konstruirali Dubow i Ullman, 1989, a za naše ju je govorno područje prilagodila Pupačić, 1992. Skala se sastoji se od tri subskele koje mjere doživljaj ispitanika o trenutnoj podršci prijatelja, nastavnika i obitelji. Subskala socijalne podrške prijatelja sastoji od šest čestica (raspon rezultata od 6 do 24), subskala socijalne podrške nastavnika od četiri čestice (raspon rezultata od 4 do 16), a subskala socijalne podrške obitelji od pet čestica (raspon rezultata od 5 do 20).

Unos i obrada podataka prikupljenih ovim istraživanjem izvršeni su uz korištenje programskog paketa SPSS-a. Za analizu podataka koristili su se postupci deskriptivne statistike, utvrđivanja statističke značajnosti razlike hi-kvadrat testom i t-testom.

Rezultati i diskusija

Povjerenje u mogućnost ostvarenja osobnih životnih ciljeva pretpostavlja postojanje sustava vjerovanja u kojem pojedinci procjenjuju događaje i situacije iz svoje okoline kao izazov i mogućnost za djelovanje, pri čemu postoji vjerovanje da će osobna ustrajnost dovesti do prevladavanja prepreka i postizanja željenih ciljeva. To je jedan od zaštitnih čimbenika koji proizlazi iz individualne razine, a povezan je s povjerenjem u osobnu kompetentnost i mogućnost da se situacije u okolini iskoriste za osobni rast i napredak. Sljedeća tablica pokazuje kakav je stav mladih povratnika u tom pogledu, odnosno kakva je prema njihovoj procjeni vjerojatnost da će u budućnosti uspjeti ostvariti svoj životne ciljeve.

Tablica 1. Procjena ispitanika o vjerojatnosti uspješnog ostvarenja životnih ciljeva

Vjerojatnost ostvarenja životnih ciljeva u budućnosti	Maturanti trogodišnjih smjerova		Maturanti četverogodišnjih smjerova		UKUPNO	
	N	%	N	%	N	%
A) Manja od 20 %	3	3,5	9	4,9	12	4,5
B) Od 20 –50 %	24	28,2	45	24,6	69	25,7
C) Od 51-80 %	39	45,9	103	56,3	142	53,0
D) Veća od 80 %	15	17,6	25	13,7	40	14,9
E) Ne mogu procijeniti	4	4,7	1	0,5	5	1,9
UKUPNO	85	100,0	183	100,0	268	100,0

$$\chi^2 = 2,2865 \quad ss = 3 \quad p > 0,05$$

* pri izračunavanju hi-kvadrat testa zbog niskog broja frekvencija izbačen je odgovor E.

Analiza dobivenih rezultata pokazuje da je u ukupnom uzorku vrlo malo (4,5%) izrazito pesimističnih ispitanika koji procjenjuju da je vjerojatnost ostvarenja njihovih ciljeva u budućnosti manja od 20%. Najznačajniju skupinu u oba poduzorka čine tzv. umjereno optimistični ispitanici koji se izjašnjavaju da su šanse za ostvarenje njihovih životnih ciljeva od 51-80%. Kada se promatra razlika u stavovima mladih povratnika s obzirom na njihovo srednjoškolsko usmjerenje vidljivo je da umjereno optimističnih maturanata ima nešto više u skupini četverogodišnjih smjerova (56,3%) u odnosu na trogodišnje smjerove (48,1%), no u skupini izrazito optimističnih ispitanika omjer je obrnut (18,5% trogodišnjih maturanata u odnosu na 13,7% četverogodišnjih maturanata). Jednaku situaciju moguće je primijetiti i u kategoriji izrazito pesimističkih maturanata gdje prevladavaju maturanti četverogodišnjih usmjerenja, iz čega se može primijetiti tendencija da mladi ljudi sa četverogodišnjim srednjoškolskim obrazovanjem izražavaju nešto veći oprez u iskazivanju pozitivnih očekivanja spram budućnosti u odnosu na maturante trogodišnjih usmjerenja. Hi-kvadrat test ipak pokazuje da nađena razlika nije statistički značajna ($p > 0,05$).

Ukupno gledajući može se zaključiti da mladi povratnici iz Sisačko-moslavačke županije na završetku svog srednjoškolskog obrazovanja, unatoč prisutnim brojnim rizičnim čimbenicima, u najvećoj mjeri uspijevaju zadržati pozitivan stav prema budućnosti odnosno da izražavaju relativno visok stupanj povjerenja u mogućnost realizacije osobnih ciljeva u budućnosti. Dobiveni rezultati

mogu se tumačiti u kontekstu općih razvojnih karakteristika populacije mladih. Za mlade je karakteristična težnja smislu, idealima i oni najčešće otvoreno izražavaju želju, volju i sposobnost da surađuju (Rabotek-Šarić, 1999). Ipak kada je riječ o skupini mladih povratnika tada treba imati na umu da je to specifična grupa mladih te u tom kontekstu dobiveni rezultati o prevladavanju pozitivnog stava prema budućnosti imaju poseban značaj jer govore u prilog uspješnih adaptacijskih ishoda i razvoja otpornosti kod ove skupine mladih ljudi koji su očito unatoč proživljenim ratnim iskustvima u djetinjstvu i brojnim problemima života u povratničkoj sredini, spremni s pozitivnom energijom krenuti prema budućnosti. Treba spomenuti da su ovakvi rezultati sukladni s nalazima nedavno provedenog sustavnog istraživanja o mladima u područjima od posebne državne skrbi Republike Hrvatske (Rabotek-Šarić, 1999) koje potvrđuje činjenicu da današnji mladi ljudi i u tako teškim okolnostima kakve ih okružuju u ratom pogođenim krajevima, izražavaju u visokoj mjeri spremnost da se založe za ostvarenje boljeg života u svojim sredinama. Bitan preduvjet za mogućnost realizacije spomenutih potencijala mladih ljudi je spremnost socijalne sredine da prepozna te potencijale te da uz kvalitetnu i pravovremenu podršku stvori prostor za njihovu realizaciju.

Mnoga istraživanja i klinička praksa pokazali su da narušena obiteljska ravnoteža, te nejasnoća obiteljskih uloga i pravila, nisu neuobičajeni poremećaji u ratnom i poratnom razdoblju (Urbanc,

Tablica 2. Stav ispitanika o vjerojatnosti podrške uže obitelji u realizaciji budućih ciljeva

Podrška u budućnosti od uže obitelji	Maturanti trogodišnjih smjerova		Maturanti četverogodišnjih smjerova		UKUPNO	
	N	%	N	%	N	%
1 (minimalna)	1	1,2	7	3,8	8	3,0
2	2	2,5	3	1,6	5	1,9
3	16	19,8	15	8,2	31	11,7
4	21	25,9	46	25,1	67	25,4
5 (maksimalna)	41	50,6	112	61,2	153	58,0
UKUPNO	81	100,0	183	100,0	264	100,0

$$\chi^2 = 7,839 \text{ ss} = 3 \text{ p} = 0,05$$

* pri izračunavanju hi-kvadrat testa zbog niskog broja frekvencija sažete su kategorije 1. i 2.,

1999). S tim u vezi i u ovom istraživanju krenulo se od hipoteze da će obitelji adolescenta iz ratom direktno zahvaćenih krajeva Sisačko-moslavačke županije imati manje potencijala za iskazivanje podrške, da će roditelji iz povratničkih krajeva u većoj mjeri biti zaokupljeni egzistencijalnim brigama, te da će općenito mladi povratnici izražavati nizak stupanj povjerenja u mogućnost oslanjanja na podršku uže obitelji u realizaciji svojih životnih ciljeva. Nasuprot očekivanjima rezultati istraživanja prikazani u tablici broj 2 pokazuju da najveći dio ispitanika (njih više od polovice u obje skupine) smatra da se u realizaciji osobnih ciljeva u budućnosti mogu u maksimalnoj mjeri osloniti na pomoć svoje uže obitelji, dok svega 3% ispitanika tu mogućnost doživljava minimalnom. Kada su u pitanju razlike u procjenama prema vrsti srednjoškolskog obrazovanja ispitanika vidljivo je da su u kategoriji srednje ocjene (3) nešto više zastupljeni maturanti trogodišnjih smjerova (19,8%) u odnosu na maturante četverogodišnjih smjerova (8,2%). Nasuprot toga maturanti četverogodišnjih usmjerenja skloniji su izražavanju izrazito pozitivnih stavova o doživljaju socijalne podrške uže obitelji (61,2 %) u odnosu na maturante trogodišnjih usmjerenja (50,6 %). Rezultat hi-kvadrat testa ($\chi^2 = 7,839$, $ss=3$) pokazuje da je nađena razlika između maturanata trogodišnjih i četverogodišnjih usmjerenja u doživljaju kvalitete socijalne podrške uže obitelji na granici statističke značajnosti ($p = 0,05$).

Ukupni rezultati pokazuju da mladi povratnici iz ratom pogođenih krajeva Sisačko-Moslavačke županije u najvećoj mjeri doživljava svoju užu obitelj (roditelje i braću) kao vrlo snažan izvor

podrške. Dobivene rezultate moguće je tumačiti u skladu s teorijom razvoja otpornosti na stres gdje se polazi od postavke da će obitelji koje su prije rata i tijekom rata imale zadovoljavajuće obiteljske odnose i koje su se uspješno suočile s različitim iskustvima vezanim uz rat, razviti još veću obiteljsku kohezivnost i kvalitetnije odnose na relaciji roditelj-adolescent (Urbanc, 1999). Mogućnost razvoja "obiteljske otpornosti" potvrđuju rezultati istraživanja Urbanc (1999) gdje je usporedbom adolescenata s prognaničkim i izbjegličkim iskustvom s adolescentima iz redovne populacije, utvrđeno da adolescenti s prognaničkim i izbjegličkim iskustvom imaju čak kvalitativno bolje odnose s roditeljima od adolescenata iz redovne populacije srednjoškolaca.

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju spomenute nalaze te ukazuju na uspješne adaptacijske ishode i razvoj obiteljske otpornosti kod obitelji maturanata iz sisačko-moslavačke regije koje su tijekom proteklog rata u Hrvatskoj doživjele brojne prisilne promjene u svom načinu funkcioniranja, ali su unatoč tome ili upravo zbog toga sačuvale svoju protektivnu ulogu.

Kada je riječ o kvaliteti podrške šire obitelji, već letimični pogled na rezultate ovog dijela istraživanja navodi na zaključak da u odnosu na užu obitelj ispitanici u daleko manjoj mjeri računaju na podršku šire obitelji u ostvarenju svojih životnih ciljeva u budućnosti. Tako se za maksimalni stupanj podrške odlučilo svega 4,9 % maturanata trogodišnjih smjerova i nešto malo više (9,3%) maturanata četverogodišnjih smjerova.

Tablica 3. Stav ispitanika o podršci šire obitelji u realizaciji osobnih ciljeva u budućnosti

Podrška u budućnosti od šire obitelji	Maturanti trogodišnjih smjerova		Maturanti četverogodišnjih smjerova		UKUPNO	
	N	%	N	%	N	%
1 (minimalna)	4	4,9	17	9,3	21	8,0
2	9	11,1	37	20,3	46	17,5
3	37	45,7	66	36,3	103	39,2
4	26	32,1	46	25,3	72	27,4
5 (maksimalna)	5	6,2	16	8,8	21	8,0
UKUPNO	81	100,0	182	100,0	263	100,0

$$\chi^2 = 6,788 \quad ss = 4 \quad p > 0,05$$

Najveći broj ispitanika iz obje promatrane skupine (39,2%) podršku šire obitelji procijenilo je trećim stupnjem, a zatim slijede ispitanici (27,4%) koji podršku šire obitelji procjenjuju četvrtim stupnjem (4). Za niski i izrazito niski stupanj podrške šire obitelji opredijelila se čak četvrtina ispitanika. Ako se promatraju razlike prema srednjoškolskim usmjerenjima vidljivo je da maturanti četverogodišnjih smjerova u nešto većoj mjeri izražavaju pesimistične stavove u pogledu mogućnosti oslanjanja na podršku šire obitelji u realizaciji životnih ciljeva, no nađena razlika nije potvrđena kao statistički značajna ($p > 0,05$).

Dobiveni rezultati pokazuju da šira obitelj u odnosu na užu ima mnogo manju ulogu u osiguranju podrške mladim ljudima iz ratom pogođenih krajeva Sisačko-Moslavačke županije. Takve rezultate moguće je interpretirati u kontekstu promjena u obiteljskoj strukturi pri čemu dolazi do slabljenja značaja širih rodbinskih veza uz jačanje uloge nuklearne obitelji gdje članovi uže obitelji postaju gotovo jedini čimbenik pružanja podrške mladim ljudima u rodbinskom kontekstu.

Kada je riječ o mogućnosti mladih povratnika da se oslone na prijateljski izvor podrške treba imati na umu da je ova skupina mladih, uslijed nestalnih životnih okolnosti u razdoblju rata i poraća, doživjela nagle promjene u funkcioniranju mreže svojih prijateljskih odnosa. Stoga se može očekivati da je i u sadašnjem trenutku njihova percepcija dostupnosti socijalne podrške prijatelja pod snažnim utjecajem iskustva nestabilnosti i promjenjivosti te podrške. Mnogi od mladih povratnika doživjeli su već u ranom djetinjstvu iskustvo prekida ili naglog gubitka

dotadašnjih prijateljskih odnosa. Tako na primjer istraživanje Jankovića (1993) pokazuje da je među djecom prognanicima smještenim na području grada Zagreba vrlo mali dio te djece imao priliku susretati se s prijateljima iz svog rodnog mjesta. S druge strane, veliki dio njih je u razdoblju izbjeglištva ili progonstva uspio uspostaviti nove prijateljske odnose i tako nadomjestiti izgubljene dijelove svoje socijalne mreže (Janković, 1993). Proces povratka u rodni kraj zahtijevao je također od današnjih mladih ljudi u ratom pogođenim krajevima da se ponovno prilagode novim uvjetima i da iznova grade mrežu prijateljskih odnosa. Sve te promjene nužno su ostavile trag na kvaliteti dostupne prijateljske podrške, ali i na samom vjerovanju mladih ljudi u mogućnost oslanjanja na ovaj izvor podrške u budućnosti.

Rezultati istraživanja provedenog na populaciji mladih povratnika maturanata iz Sisačko-moslavačke županije pokazuje da najveći broj ispitanika (33,1%) izražava umjereno povjerenje u podršku prijatelja, dok visoko i vrlo visoko povjerenje u podršku prijatelja izražava još ukupno 43,8% ispitanika. Stav o minimalnoj i malo mogućnosti oslanjanja na prijateljski izvor podrške iskazalo je ukupno 23,1% ispitanika. Pretpostavka je da je upravo svijest ispitanika o istoj negativnoj poziciji ekonomske zavisnosti njihove generacije, dovela u određenoj mjeri i do izražavanja ovakvih skeptičnih ili negativnih stavova vezanih uz povjerenje ispitanika u mogućnost dobivanja podrške od pripadnika svoje generacije.

Tablica 4. Mogućnost oslanjanja na podršku prijatelja u realizaciji budućih osobnih ciljeva

Podrška u budućnosti od prijatelja	Maturanti trogodišnjih smjerova		Maturanti četverogodišnjih smjerova		UKUPNO	
	N	%	N	%	N	%
1 (minimalna)	6	7,4	17	9,3	23	8,7
2	10	12,3	28	15,4	38	14,4
3	28	34,6	59	32,4	87	33,1
4	20	24,7	48	26,4	68	25,9
5 (maksimalna)	17	21,0	30	16,5	47	17,9
UKUPNO	81	100,0	182	100,0	263	100,0

$$\chi^2 = 1,374 \text{ ss} = 4 \text{ p} > 0,05$$

Kada se uspoređuju skupine ispitanika prema vrsti srednjoškolskog usmjerenja vidljivo je da su maturanti četverogodišnjih smjerova nešto više zastupljeni u kategorijama niskog povjerenja u podršku prijatelja, no dobivena razlika nije statistički značajna ($p > 0,05$).

Ukupno gledajući dobiveni rezultati govore u prilog prevladavanja umjerenih i pozitivnih stajališta ispitanika kada je u pitanju povjerenje u podršku prijatelja u realizaciji ciljeva u budućnosti. Očito je da skupina prijatelja zauzima značajno mjesto u mreži socijalne podrške maturanata, što je u skladu s očekivanjima vezanim uz karakteristike razvojne dobi mladih, no ona još uvijek nema značaj kakav ima obiteljski izvor podrške. Dobiveni rezultati sukladni su nalazima nekih stranih autora koji zaključuju da "vršnjaci imaju važan utjecaj, ali obitelj još uvijek ima centralnu ulogu u adolescenciji" (Brow i Mann, 1990; prema Fraser, 1997; prema Delale, 2000).

Očito je da mladi povratnici nalaze značajne izvore podrške unutar neformalnih izvora (obitelj, prijatelji, rođaci), no kada je riječ o mogućnosti oslanjanja na formalne izvore podrške od strane državnih, institucionalnih okvira (različite mjere stambene politike, politike zapošljavanja i slično), rezultati su puno pesimističniji.

Podaci iz tablice 5. jasno ukazuju na dominantno prisutno nepovjerenje mladih povratnika iz Sisačko-moslavačke županije u mogućnosti dobivanja podrške u realizaciji životnih ciljeva od strane državnih institucija. U ukupnom uzorku čak 71% ispitanika odgovorilo je da mogućnost za dobivanje podrške iz tog izvora vidi kao minimalnu ili malu. Za umjeren stav opredijelilo se 23,7% ispitanika, dok je broj ispitanika koji

imaju visoka očekivanja spram podrške od strane države gotovo zanemariv (5,4%). Statistički značajna razlika između maturanata trogodišnjih i četverogodišnjih smjerova ni u ovom kriteriju nije potvrđena ($p > 0,05$). Dobivene rezultate o izrazitoj skeptičnosti i nepovjerenju mladih ljudi Sisačko-Moslavačke regije u mogućnost dobivanja podrške državnih institucija u realizaciji vlastitih ciljeva u budućnosti, svakako treba promatrati u kontekstu dosadašnjih iskustava ove generacije. Ova generacija iskusila je "na svojoj koži" brojne probleme rata i poraća; od čestih pojava neefikasnosti državnih službi u kriznim situacijama do brojnih javno izgovorenih, a neispunjenih obećanja političara. Stoga iskazan izrazito negativan stav i nepovjerenje mladih ljudi obuhvaćenih ovim istraživanjem spram državnih institucija, može biti odraz izuzetne osjetljivosti ove generacije mladih kada su u pitanju buduća očekivanja od državnih institucija i njihove zatvorenosti za takav oblik očekivanja podrške zbog straha od novih razočaranja.

Na kraju zanimalo nas je kakav stav izražavaju ispitanici u svezi s povjerenjem u samog sebe kada je u pitanju mogućnost ostvarenja vlastitih ciljeva u budućnosti.

Dobiveni rezultati upućuju na dominantnu prisutnost izrazito pozitivnih stavova ispitanika u odnosu na osobne snage. Za maksimalno povjerenje u sebe izjasnilo se ukupno čak 64,3% ispitanika (s nešto višom zastupljenošću maturanata četverogodišnjih usmjerenja), a još 27% ispitanika izrazilo je visoko povjerenje u sebe. Nepovjerenje i umjeren stav izrazilo je u ukupnom uzorku svega 8,7% ispitanika. Dobiveni hi-kvadrat test upućuje na zaključak da između pro-

Tablica 5. *Mogućnost oslanjanja na podršku držanih institucija u realizaciji budućih ciljeva*

Podrška u budućnosti od države	Maturanti trogodišnjih smjerova		Maturanti četverogodišnjih smjerova		UKUPNO	
	N	%	N	%	N	%
1 (minimalna)	35	43,2	72	39,8	107	40,8
2	17	21,0	62	34,3	79	30,2
3	23	28,4	39	21,5	62	23,7
4	4	4,9	4	2,2	8	3,1
5 (maksimalna)	2	2,5	4	2,2	6	2,3
UKUPNO	81	100,0	181	100,0	262	100,0

$$\chi^2 = 5,464 \text{ ss} = 3 \text{ p} > 0,05$$

* pri izračunavanju hi-kvadrat testa zbog niskog broja frekvencija sažete su kategorije 4. i 5.

matranih skupina maturanata različitog srednjoškolskog usmjerenja nema statistički značajne razlike u pogledu izražavanja povjerenja u vlastite snage.

Izneseni rezultati svojom pozitivnošću svakako ohrabruju te upućuju na zaključak da maturanti iz ratom pogođenih krajeva Sisačko-moslavačke županije u najvećoj mjeri svoje nade i povjerenje u mogućnost realizacije svojih životnih ciljeva u budućnosti ulažu upravo u vlastite snage. Takav stav visokog povjerenja u osobne snage može se tumačiti, u skladu s rezultatima prikazanim u prethodnoj tablici, kao svojevrsna strategija suočavanja mladih povratnika iz sisačko-moslavačkog kraja s nefunkcioniranjem formalnih izvora podrške, no on svakako može biti dobar pokretač konstruktivne borbe i inicijative za aktivnu participaciju u kreiranju bolje budućnosti mlade generacije.

Kada se usporede sve dobivene srednje vrijednosti na skalama povjerenja mladih povratnika u različite izvore podrške vidljivo je da mladi

povratnici najviše povjerenja imaju u užu obitelj i u svoje osobne potencijale, zatim slijedi povjerenje u podršku prijatelja i šire obitelji, dok je mogućnost oslanjanja na formalne izvore podrške državnih institucija procijenjena vidljivo najnižim vrijednostima.

Razlike u doživljaju trenutne podrške obitelji, prijatelja i nastavnika testirane t-testom pokazuju da se maturanti trogodišnjih i četverogodišnjih usmjerenja statistički značajno ne razlikuju ni u jednoj promatranoj dimenziji osim u doživljaju trenutno dostupne podrške nastavnika ($p < 0,05$). Tu statistički značajno veću podršku doživljavaju mladi povratnici trogodišnjih srednjoškolskih usmjerenja. Niže rezultate na skali socijalne podrške nastavnika kod maturanata četverogodišnjih usmjerenja moguće je protumačiti kroz postavku da maturanti četverogodišnjih usmjerenja u većoj mjeri izbjegavaju tražiti socijalnu podršku svojih nastavnika zato što se boje da će biti percipirani kao nekompetentni, slabi i ovisni (Hill, 1991, prema Lacković-Grgin, 2000).

Tablica 6. *Mogućnost oslanjanja na vlastite snage u realizaciji osobnih ciljeva u budućnosti*

Povjerenje u sebe u realizaciji ciljeva u budućnosti	Maturanti trogodišnjih smjerova		Maturanti četverogodišnjih smjerova		UKUPNO	
	N	%	N	%	N	%
1 (minimalna)	1	1,2	2	1,1	3	1,1
2	0	0,0	2	1,1	2	0,8
3	8	9,9	10	5,5	18	6,8
4	26	32,1	45	24,7	71	27,0
5 (maksimalna)	46	56,8	123	67,6	168	64,3
UKUPNO	81	100,0	182	100,0	263	100,0

$$\chi^2 = 2,906 \text{ ss} = 2 \text{ p} > 0,05$$

* pri izračunavanju hi-kvadrat testa zbog niskog broja frekvencija sažete su kategorije 1., 2. i 3.

Tablica 7. Usporedba dobivenih srednjih vrijednosti na pojedinim skalama

NAZIV SKALE	N	Min.	Max.	M	SD
Povjerenje u užu obitelj	262	1	5	4,33	0,97
Povjerenje u širu obitelj	263	1	5	3,10	1,04
Povjerenje u prijatelje	263	1	5	3,30	1,18
Povjerenje u državne institucije	264	1	5	1,96	0,99
Povjerenje u osobne snage	262	1	5	4,33	0,97

Ukupno gledajući može se zaključiti da u svim promatranim varijablama, osim u trenutnoj podršci nastavnika, mladi povratnici bez obzira na vrstu srednjoškolskog obrazovanja posjeduju podjednake mogućnosti za oslanjanje na različite izvore podrške te da u tom smislu posjeduju podjednake potencijale za suočavanje s trenutnim i budućim životnim izazovima.

Zaključak

Na osnovi dobivenih rezultata može se zaključiti:

- da maturanti iz povratničkih krajeva Sisačko-moslavačke županije u najvećoj mjeri izražavaju pozitivan stav prema budućnosti tj. da većina njih iskazuje visoko povjerenje u mogućnost realizacije svojih životnih ciljeva u budućnosti,
- da se u realizaciji životnih ciljeva najviše oslanjaju na osobne snage i na podršku svoje uže obitelji,
- da je povjerenje u podršku šire obitelji prisutno u značajno manjoj mjeri što govori o slabljenju mreže šire rodbinske povezanosti te upućuje na važnost jačanja drugih izvora podrške, što je posebno važno u situacijama smanjene mogućnosti pružanja podrške uže

obitelji,

- da mogućnost oslanjanja na prijateljsku podršku ispitanici doživljavaju manjom od obiteljske podrške, ali nešto većom od rodbinske,
- da mladi povratnici izražavaju izuzetno negativan stav i dominantno nepovjerenje u mogućnost oslanjanja na podršku formalnih izvora (državnih institucija) u ostvarenju svojih životnih ciljeva,
- da u promatranim kriterijima nije pronađena statistički značajna razlika između maturanata trogodišnjih i četverogodišnjih smjerova, osim u doživljaju podrške uže obitelji gdje je dobivena razlika na granici statističke značajnosti te u doživljaju trenutne podrške nastavnika koju značajno boljom percipiraju maturanti trogodišnjih usmjerenja.

Na osnovi dobivenih rezultata u ovom istraživanju može se zaključiti da mladi povratnici iz Sisačko-Moslavačke županije na završetku svog srednjoškolskog obrazovanja, unatoč prisutnim brojnim rizičnim čimbenicima u odrastanju, uspijevaju zadržati u visokoj mjeri povjerenje u mogućnost ostvarenja svojih životnih ciljeva u budućnosti. Nadalje, velik dio njih prepoznao je mogućnost oslanjanja na neformalne izvore socijalne podrške, posebno na podršku uže obitelji i prijatelja, što govori o važnosti očuvanja posto-

Tablica 8. Razlika u doživljaju trenutne podrške obitelji, prijatelja i nastavnika između maturanata trogodišnjih i četverogodišnjih usmjerenja

NAZIV SKALE	SŠ SMJER	N	M	SD	t	df	p
SOC. PODRŠKA OBITELJI	Trogodišnji	84	15,62	3,16	0,97	264	0,33
	Četverogodišnji	128	15,19	3,40			
SOC. PODRŠKA PRIJATELJA	Trogodišnji	85	19,18	2,80	0,74	266	0,46
	Četverogodišnji	183	18,90	2,92			
SOC. PODRŠKA PROFESORA	Trogodišnji	85	12,39	2,62	2,09	265	0,04
	Četverogodišnji	182	11,73	2,30			

ječih izvora snažne podrške mladim povratnicima unutar primarne socijalne mreže. S druge strane kod mladih povratnika prisutan je izrazito kritičan i negativan stav prema mogućnosti realizacije adekvatne podrške formalnih izvora (državnih institucija). S obzirom da upravo populacija mladih povratnika predstavlja nezamjenjivi potencijal razvoja i jedan je od ključnih čimbenika revitalizacije ratom pogođenih krajeva, dobiveni rezultati svakako upućuju na potrebu za

što hitnijim osmišljavanjem kvalitetnijih razvojnih programa kojima će se i kroz institucionalni okvir mladim ljudima pružiti podrška u ostvarenju njihovih životnih ciljeva. Sastavni zadatak regionalne i nacionalne politike trebao bi biti operacionalizacija i primjena načela razvojnog pristupa kojim bi se stvorio prostor za prepoznavanje i realizaciju potencijala mladih ljudi u izgradnji bolje budućnosti u svojim sredinama.

Literatura

- Ajduković, M. (2000). Ekološki i multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U Bašić, J. i Janković, J. (ur.), Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži (str. 47-62). Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju.
- Brajša-Žganec, A. (1997). Socijalna podrška, ratna iskustva i depresivnost u ranoj adolescenciji. Magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Brooks, J. B. (1996). *The Process of Parenting*. California, London, Toronto: Mayfield Publishing Company.
- Fanuko, N. (1988). Politički angažman i odnos prema politici. U Radin, F. (ur.), *Fragmenti omladine – Položaj, svijest i ponašanje mladih Hrvatske* (str. 147-163). Zagreb: IDIS.
- Fraser (1997). *Risk and resilience in childhood: an ecological perspective*. Washington, National Association of Social Workers.
- Ilišin, V. (1999). *Mladi na margini društva i politike*. Zagreb: Alinea.
- Janković, J. (1993). Djeca prognanici i njihova socijalna mreža. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 43 (2-3), 211-223.
- Janković (1996). *Pristupanje obitelji*, Zagreb: Alinea.
- Janković, J. (1997). Potencijali prognanih obitelji pred povratak. *Migracijske teme*, 13 (1-2), 59-70.
- Janković, J., Pintar, M. i Blažeka, S. (2000). *Percepcija mladih povratnika o kvaliteti života u Petrinjskom kraju*. Neobjavljen rukopis.
- Krell, R. (1985). Child survivors of the holocaust: 40 years later. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24 (4), 378-380.
- Kuterovac, G., Dyregrov, A. i Stuvland, R. (1994). Children in war: A silent majority under stress. *British Journal of Medical psychology*, 67, 363-375.
- Lacković-Grgin, K i Sorić, I. (1995). Prijelaz i prilagodba studenata na studij – jednogodišnje praćenje. *Radovi – Razdio FPSP, Filozofski fakultet u Zadru*, 34 (11), 1994/95, 53-65.
- Lacković-Grgin, K (2000). *Stres u djece i adolescenata – izvori, posrednici i učinci*. Jasterbarsko: Naklada Slap.

- Lalić, D. i Bulat, N. (1992). Rat i mladi: prema novoj generacijskoj kulturi. U Čaldarević, O., Mesić, M. i Štulhofer, A. (ur.): Sociologija i rat. Zagreb: Biblioteka revije za sociologiju, Knjiga 24.
- Raboteg-Šarić, Z. (ur) (1999). Kvaliteta života i životne aspiracije mladih u područjima posebne državne skrbi Republike Hrvatske. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Raboteg-Šarić, Z. (2001). Imamo bolje mlade nego što ih zaslužujemo. U Večernji list, 18.08. 2001., str. 26.
- Radin, F. (ur.) (1988). Fragmenti omladine. Zagreb: RK SSOH – IDIS.
- Lukić, R. D. i Pečujlić, M. (ur.) (1982). Sociološki leksikon. Beograd: Suvremena administracija.
- Solomon, Z., Mikulincer, M. i Ehud, A. (1988). Coping, Locus of Control, Social Support and Combat-related post-traumatic stress Disorder: A Perspective Study. *Journal of personality and Social Psychology*, 55 (2), 279-285.
- Specht, H. (1986). Social support, Social networks, Social exchange and Social work practice. *Social service review*, 1986:238.
- Stylianou, S. K. i Vachon, M. L. S. (1993). The role of social support in bereavement. In: *Handbook of Bereavement, Theory, research and intervention*. Cambridge, University Press (397-410).
- Terr, L. C. (1991). Childhood Traumas: An outline and overview. *American Journal of Psychiatry*, 148, 10-20.
- Zvizdić, S. (1999). Traumatski gubitak oca i posttraumatska prilagodba mlađih adolescenata. Magistarski rad. Filozofski fakultet sveučilište u Zagrebu.

The Importance of Social Support for Accomplishing Life Expectations in Young Former Refugees

Abstract

This article analyses the importance of social support for young people from areas directly affected by the war in Croatia. The aim was to establish the quality of social support as perceived by high-school seniors from the areas of special state care in the Sisak-Moslavina County. The sample included 268 students from all senior classes of all high schools in this county (from the towns of Glina, Hrvatska Kostajnica, Topusko and Petrinja). 183 of these were seniors attending four-year programs (68,3 per cent), and 85 were seniors attending three-year programs (31,7 per cent). The analyzed variables included their perception of the quality of social support provided by immediate and extended family, friends and the community, that is, how they felt about relying on various formal and informal sources of support in trying to realize their personal goals in the future.

The results showed that young people from the areas directly affected by the war at the end of their high school education have highest confidence in the support coming from their immediate family, and that in the realization of their personal future goals they rely mostly on themselves, while expressing a very negative attitude to the support of state institutions. The results suggest that a powerful source of support for young former refugees exists within informal sources (family, friends, and relatives), while at the same time they express a strong distrust of formal, institutional sources of support.

Key words: Young former refugees, social support, realization of future personal goals, trust towards formal and informal sources of support.